

DOĞU'YA GİDEN BAZI İNGİLİZ SEYYAHLARI*

Bernard Lewis

Ortadoğu ũlkeleri ve bu ũlkelerin insanları hakkında yazı yazan seyyahlar her zaman geniş bir okuyucu kitlesinin ilgisini çekmiştir. Sıradan okuyucu, bu tür yazarları, bizzat orada bulunarak önemli kişilerle tanışmış ve bilgi edinmiş bir kişinin üstün görüş ve bilgeliğine sahip uzmanlar olarak görür veya görmek ister. Bu inancı haftalık veya günlük gazete muhabirlerinin yazdıkları saçmalıklar bile yıkamamıştır. Bir Ortadoğu dili öğrenmeden Ortadoğu hakkında uzman olabilme sevdasına kapılanlar için bu tür eserler rahatlatıcı bir bilgi kaynağı -tarihçi için birinci elden bir kaynak, sosyal bilimci için arazi çalışması, ve politika yazarı için ilk elden bilgi - görünümündedir.

Tarih boyunca Avrupa'dan Doğu'ya birçok seyyah gelmiştir: OrtaçaĐ'da Haçlı seferlerine katılanlar, ilk Hıristiyanlar, Hıristiyanlığın gelişmesi ile gelen diplomatlar, çasuslar, turistler, tüccarlar, Hıristiyanlığa yüz çevirenler, misyonerler, askerler, politikacılar, sanatçılar, bilim adamları ve günümüzde bu uğraşların birkaçını veya hepsini birada yürütmeyi başaran kişiler.

Çağımızda seyyah, değişik bir çekiciliği olan yeni bir role kavuşmuştur. Seyahat edebiyatının daha önceki işlevlerinden bir kısmını şimdi monograf'lar, rehber-kitapçıklar, veya daha başka başvuru eserleri karşılamakta-hatta sinema ve televizyon da bu işlevlerin bir kısmını yüklenmektedir. Diğer taraftan, seyahat yazarının eski işlevlerinin bir bölümünü sürdürürken, kendisine yeni amaçlar edinmekte, daha önce romancı, denemeci ve hatta siyaset yazarı ve hatta tarihçi tarafından oynanan rollere sahip çıkmaktadır. Bu yazarlar

(*) «Some English Travellers in the East» Middle Eastern Studies, vol. 4 (Nisan, 1968), ss. 296-315'ten (ve yazarın *Islam in History* derlemedesinde aynı başlık altında yer alan (ss. 35-50) makalesiyle karşılaştırılarak) Doç. Dr. Esim Erdim ve Salih Özbaran tarafından çevrilmiştir. Dergimiz yayın kurulu, makalesinin türkçe olarak yayınlanmasına izin veren Prof. Dr. Bernard Lewis'e teşekkürü bir borç bilir.

yeri geldiğinde tartışarak, bilgi vererek ve düşündürerek, geçmişte olduğu gibi, seyahatin güçlüklerinden ve maddi yükümlülüğünden korkanların yanı sıra bilimsel çalışmanın gerektirdiği disiplinden kaçan kişilerin de dahil olduğu geniş bir okuyucu kitlesinin ilgisini onların vicdanlarını bilgisizlik karşısında rahatlatarak çekmeyi başarmaktadır.

Bu konuyla ilgili, bilimsel çalışmaların gelişmesi, geçmişte ve yakın zamanlarda yapılan seyahatlerin kayıtlarına gösterilen ilgiyi yansıtmaktadır-seyyahları devirlere ve dillerine, mensup oldukları ve gitmiş oldukları ülkelere ve hatta kiaplarının buldukları kütüphanelere göre sınıflandıran bibliyografyaların taramaların ve monografların varlığı da bunu göstermektedir. (1) Seyahatin zihni geliştirdiği söylenir. Seyahat kitaplarının sayısı yükseldikçe bibliyografya listesinin de uzadığı muhakkaktır seyahat hikayelerinin özellikle tarihin yaratılan imaj ve onun etkileri ile ilgilenen bölümünde küçümsemeyecek bir yeri olduğu da bir gerçek karar verme durumunda olan politikacıların, kendilerinin veya başkalarının yurtdi-

- (1) Birkaç örnek : J. M. Carré, *Voyageurs et écrivains français en Egypte*, 2 cilt, Cairo, 1932; M. H. Braaksma, *Travel and Literature*, Groningen, 1938 (İran hakkında İngiliz seyahat kitapları üzerine); N. Jorga, *Les Voyageurs français dans l'Orient européen*, Paris, 1928; W. Bartbold, *Die geographische und historische Erforschung des Orients, mit besonderer Berücksichtigung der russischen Arbeiten*, Leipzig, 1913 (Rusça'dan çeviri; Fransızca bir çevrisi de vardır, Paris, 1947); M. Sommerfeld, «Die Reisebeschreibungen der deutschen Jerusalem-pilger», *Deutsche Vierteljahrsschrift für literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* ii (1924), ss. 816-51; M. Leo, *La Bulgarie et son peuple sous la domination ottomane, tels que les ont vus les voyageurs Anglo-Saxons (1586-1878)* Sofia, 1949; Mohammed Ali Hachicho, «English Travel Books about the Arab Near East in the 18th century», *Die Welt des Islams* n.s. IX/1-4 (1964), s.s. 1-206; M. Anis, «British travellers impressions of Egypt in the late 18th century», *Bull. Fac. Arts Cairo* xiii/2 (1951), ss. 8-37; F. Dirimtekin, *Ecnebi seyyahlara nazaran XVI. yüzyılda İstanbul*, İstanbul, 1964; M. Ish-Shalom, *Mas'é Noserim be-Ereş Israel (Christian Travels in the Holy Land)*, Jerusalem, 1965. E. G. Cox'un genel bibliografik seyahat rehberi *A reference Guide to the Literature of Travel...*, 2 cilt, Seattle 1935-38) nin yansısı Shirley Howard Weber tarafından hazırlanan çok değerli özel bibliyografyalar da vardır: (*Voyages and Travels in the Near East and adjacent regions made previous to the year 1801*, Princeton 1953); Berna Moran, (Türklerle ilgili İngilizce yayınlar bibliyografyası: XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar, İstanbul, 1964); P. Thomsen, *Die Palastina-Literatur...* 6 cilt, Leipzig-Berlin, 1911-56, bnkz. «Reisen». maddesi

şına yapmış oldukları gezilerin anılarından veya anlatılanlardan etkilendikleri gibi bu tür etkiler geçmişten geleceğe uzanabilir.

Fakat geçmiş hakkında bir bilgi kaynağı veya gelecekte takınılacak tavır açısından bu anıların veya anlatılanların değeri nedir? 200 sene kadar önce, ünlü doğu bilgini Sir William Jones, Osmanlı İmparatorluğu hakkında Avrupa'nın bilgisini değerlendirirken ve bu bilginin ne kadar eksik ve yanlış olduğundan yakınırken şöyle demişti:

«Genellikle Türklerin arasında yaşayan ve doğu dillerini bildikleri için bize bu millet hakkında doğru bilgiler vermeye yetkili gördüğümüz kişiler ya düşük seviyede bir yaşamın içinde sıkışıp kalmışlardır ya da ilgi alanları itibariyle yüksek seviyedeki edebiyat veya felsefeden uzaktırlar. Diğer taraftan, yüksek makamlarda buldukları ve edebiyat zevkine sahip oldukları için, Türk politikasının sırlarına nüfuz edebilecek fırsat ve yeteneğe sahip kişiler İstanbul'da kullanılan dil hakkında hiçbir şey bilmediklerinden, bu kadar değişik bir toplumun düşünceleri, duyguları ve eğilimleri hakkında kesin ve doğru bilgi edinilmesi için tek gerekli araçtan, yani dilden yoksundurlar... Tercümanlara gelince, bu durumdaki kişilerin çoğunluğundan düşünme veya doğru gözlem yapabilme yeteneğini beklemek yanlış olur. Sadece kelime bildiklerini söylediklerine göre onlardan daha fazla birşey bekleyemeyiz» (2).

Sir William Jones'un yargısı çok katı olabilir ama kendisinden önceki ve sonraki seyyahlar hakkında bu söyledikleri ne yazık ki gerçektir. Oysa meslekleri gözlemlemek ve gözlemlerini iletmek olan diplomat ve gazeteciler bile çoğu zaman sıradan bir ziyaretçiden daha kötü yorumcudurlar. İyi bir gözlemci olabildikleri çok enderdir. Türkiye veya Mısır hakkında araştırma yapan bir tarihçi için gazete haberleri ve diplomatik haberler, uluslararası ilişkiler ve etkinlikler için -fikirlerin gelişmesi, geçirilen aşamalar, tavırlar, yaklaşımlar ve hatta kendi mensup olduğu ülkenin tutumu için- vazgeçilmez bilgi kaynaklarıdır. Fakat bu tür bilgiler, içişlerinin tarihsel gelişimi söz konusu olduğunda, özel ve politik düzeyde bile, ancak çok ender ve tesadüfen yararlı olabilir. Böyle gezginlerin içinde çalıştıkları ülke, birlikte yaşadıkları insanlar, toplumdaki gerilim ve baskılar, kültür ve hükümet hakkında söyledikleri genellikle önemsiz ve çoğunlukla yanlıştır; sağladıkları bilgi yerli kaynaklardan-edebî, belgesel ve hatta gazete haberlerinden- alınan bilgilerle kıyaslandığında çok önemsiz kalır. Yakın zamanlarda ve uzak olma-

(2) «A Prefatory Discours to an Essay on the History of the Turks» The Works of Sir William Jones, ii, London, 1807, ss. 453-7.

yan bir ülkede olanlara baktığımızda bunun ne kadar doğru olduğunu görürüz. Hitler'i ziyaret etme şerefine eren ve geri dönüp bize Hitler'in ılımlı ve barışçıl niyetleri konusunda teminat veren o çok ünlü aptallar silsilesini hatırlamak zor olmasa gerek.

Politikacıları bugünlerde atmacalara veya güvercinlere benzeterek iki sınıfa ayırmak moda mı oldu?. Bir seyahat kuşbilimcisi bu göçmen kuşları ancak martılar ve papağanlar diye sınıflandırabilir herhalde.

Seyyahların hiç farkında olmadıkları ama yazılarının açıkça görülen en büyük yetersizlikleri bilgisizlikleridir. Birçok bilgisizlik çeşidi vardır: kendine güvenen, güvenmeyen, basit, karmaşık, katı, yumuşak, ilkel ve önyargılı, kibirli ve özellikle son yıllarda pek sık görülen suçluluk duygusuyla dolu bilgisizlikler. Dr. Johnson'un bu konuda çok yerinde söylenmiş bir sözü vardır: «Seyahat kitapları, yazarlarının daha önceden kafalarında taşıdıkları düşünceler oranında değerlidir.» İspanyol atasözünün de dile getirdiği gibi: «Hint adalarının zenginliğini evine getirmek isteyen kişi, bu zenginlikleri kendisiyle taşımak zorundadır». Seyahat konusunda da bu böyledir. Kişi, evine bilgi getirmek istiyorsa, o bilgiyi kendisinde taşımalıdır (17 Nisan 1778'de yapılan söyleşi). Sir William Jones'a göre, yabancı kültürlerin yaşadığı ülkelere giden ziyaretçiler için en temel ihtiyaç onların dilini bilmektir. Ülkelerine gidilen ve hakkında yazı yazılan kişilerin, duygu ve önyargıları hakkında doğru bilgi edinebilmenin tek yolu budur. Şüphesiz, bugün dil bilmek, Sir William'in zamanında olduğu kadar önemli değil çünkü o günlerde o ülkenin vatandaşı olan bir müslümanın bir batı dili bilmesi ve batılılarla ilişki kurması duyulmamış bir olaydı. Yazılı çeviriler ise hem çok az, hem de çoğu kez yanlıştı. Bugün bile Türk veya Arap dünyası üzerine çalışma yapmakta olan bilim adamı eğer Türkçe veya Arapça bilmiyorsa, çok kısıtlayıcı bir durumla karşı karşıyadır. Bu ülkelerin insanların tarihlerine ve kültürüne ancak ikinci el kaynaklardan yaklaşmak zorunda, yani başka kişiler tarafından başka amaçlarla seçilmiş ve derlenmiş kaynakları kullanmak zorundadır. Günlük yayınlardan da faydalanma olanağından yoksundur ve çoğu kez yanlış, yetersiz ve taraf tutan özet, derleme ve çevirileri kaynak olarak kullanmak zorundadır. Kişisel ilişkiler yoluyla da ancak bir batı dilini çok iyi bilen ve bu nedenle o ülkenin insanının tipik bir temsilcisi olmaktan uzak olan kişilerden bilgi edinebilir. Bu kişiler seyyahlarla yaptıkları konuşmalarda kendilerini bile oldukları gibi tanıtmaktan kaçınacaklardır, çünkü yabancı bir dilde soru soran bir yabancı ile konuşan yerli, ister Ortadoğu'da, ister başka bir yerde olsun, anadilini kullanmamanın yarat-

tığı yapay ortamda kendisini çok daha başka tanıtacak veya anlatacaktır.

Bu durumda, seyyahın bilgi toplarken bir azınlık grubunun kendisine verdiği bilgi ile yetinmek zorunda olduğu açıktır. Daha erken devirlerde, bu azınlık grubu bir din grubu, çoğunlukla Hıristiyanlar ve, zaman zaman, Musevilerden oluşuyordu. Bugün artık durum farklıdır, çünkü batılı veya batılılaşmış bir eğitim gören ve batılılarla serbestçe konuşabilen birçok müslüman vardır artık. Osmanlı İmparatorluğuna gelen batılı seyyahlara bilgi veren Hıristiyanların verdiği bilgilerin tarafsız olmadığı ve bu sebeple gerçekleri saptırdığı, o gün kimsenin aklına gelmemiştir, ama bugün genellikle bu durum kabul ediliyor. Fakat halâ şu gerçeğin farkında değiliz: Orta Doğu'yu günümüzde ziyaret eden kişilere bilgi verenler, görünüşte çoğunluğun dininden, aynı milletin vatandaşı olsalar da, kültürel sosyal ve siyasi açıdan bir azınlığın üyesi olabilirler ve Osmanlı İmparatorluğundaki Rum rehberlerden veya Ermeni tüccarlardan çok daha fazla kendi toplumlarına yabancılaşmış ve o toplumun temsilcileri olmaktan uzaklaşmış kişiler olabilirler. Biri otokratik bir rejimin sözcüsü diğeri ise böyle bir rejimin misafiri olduğunda, doğru bilgi almak daha da güçleşir.

Seyyahlar sadece kendilerine bilgi veren yerlilerin özel durumlarından doğan bilgi saptırmasına maruz kalmıyorlardı. Daha önceden edinilmiş bir bilgi birikiminden yoksun oluşu yanında, bir seyyahın kafasında yine de engelleyici etkenler olarak görebileceğimiz bir takım düşünceler (önyargılar, önalgılar, çeşitli amaçlar ve bir sürü psikolojik ve ideolojik birikim gibi) olabilir. Bir çoğu için seyahat bir arayıştır-Kutsal Toprakları veya Eski Yunanistanı veya Binbir Gece Masallarının ülkesini ziyaret etmek, cehaletin karanlığında yaşayan dinsizi, esrarengiz doğuluyu veya asil barbarı tanımak, bir imparatorluğun başarılarını veya sömürgeciliğin kötülüklerini incelemek, eski ihtişamlı kültürlerin mirasçılarını, koruyucularını veya tahripçilerini ziyaret etmek gibi. Seyyahların buralara gelmekte güttükleri amaçlar, bu ülkelerin insanları tarafından daha önceden bilinmese bile, hemen öğreniliyordu ve isteklerini karşılamak için nazik ve ilgili kişiler gerekeni yapıyorlardı. İnançlarının doğrulandığını ve önyargılarını onaylandığını görerek memnun dönmeyen seyyah çok azdır.

Herşeye rağmen, istisnaların olduğu da bir gerçektir, bu seyyahların bazıları çok başarılıdır. Zaman zaman bir seyyah olaylara yeni bir bakış açısı keşfetmeyi ve bunu iletmeyi başarır. Böylece gerçekliğin bir parçasını hem kendisi hem de başkaları için aydınlatmış olur. Bu kişi bir gazeteci veya diplomat, bir asker, bir

denizci veya bir mirasyedi olabilir - hatta devlet başkanının sarayından dönen bir politikacı bile olabilir. Orta Doğu Seyahat edebiyatında bir Tocqueville veya bir Madame de Staël bulamıyoruz ama Niebuhr, Volney, Burckhardt, Lane, Burton, Doughty ve benzerleri bazı ünlü isimlerin yazılarını görmekteyiz(3).

Bunların arasında en dikkate değerlerden biri evlenmeden önceki soyadı Pierrepont olan Lady Mary Wortley Montagu'dur. Kocasını İstanbul'da elçi iken Lady Mary Şubat 1717'de kocasının arkasından İstanbul'a gelmiş ve Temmuz 1718'e kadar burada kaldığı sürece izlenimlerini mektuplarında yazmıştır(4). Lady Mary'nin diğer seyyahlara göre birçok imkânları olduğu şüphesiz. Kadın olduğu için hareme girebilir ve bu konuda hiç şansı olmayan erkekleri yıllar boyu düşündürmüş ve cezbetmiş olan esrarengiz alemin sırlarına erişebilirdi. Ayrıca bir elçi hanımı olarak kocasının görevi nedeniyle karşılaştığı politik sınırlamalarla karşılaşmadan bu pozisyonun kendisine toplumda sağladığı bir takım fırsatlardan yararlanabilirdi. Bütün bunlara ilâveten, daha da ender bulunan bir üstünlüğe, akıllı, kültürlü ve anlayışlı olma üstünlüğüne sahipti.

Lady Mary'nin, tarihi açıdan da, çok şanslı bir devrede Türkiye'ye gittiğini kabul etmek gerekir. O sıralarda Avrupalı hıristiyanların müslümanlığı sahte, düşmanca ve bayağı görerek nefret etmelerine sebep olan ezici dini mutlakiyeti eski gücünü kaybetmeye başlamıştı. Avrupa'da yeni yeni hareketlenen ve daha sonraları bazıları için kendi kendinden şüphe hatta nefret etme boyutlarına varan özveri havası henüz etkisini göstermeye başlamamıştı. Doğu'nun yeni romantik akımının kaynağı olan Galland'ın *Binbir Gece Masalları* çevirisi henüz yayınlanmamıştı. Lady Mary bir 'mit'ten diğer bir 'mit'e geçiş devresinde olayları inceleme fırsatını bulmuştu. Birinci 'mit'e göre Müslümanlar barbar dinsizlerdi, yeni 'mit'e göre ise faziletli, bilge ve haksızlığa uğramış masum kişiler olarak

(3) Bunların arasında Burckhardt, Lane ve Burton Arap kültürü üzerine çalışan bilim adamlarıydı. Niebuhr ve Doughty dili oldukça iyi biliyorlardı.

(4) Daha doğrusu bunlar, sahte-mektuplardı çünkü yazar, muhtemelen arkadaşlarına yazdığı gerçek mektuplardan yararlanmıştı, bunları tekrar kaleme almış ve iki kitapçık doldurmuştu. İlk kez 1763 de izinsiz ve yetersiz bir el yazmasından basılmış olan *Türk Mektupları* daha sonra birçok defa yayınlanmıştır. İlk önemli basımı 1861'de yapılmıştı. Bu mektuplar şimdi *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu, I, 1708-1720* (yay. R. Halsband, Clarendon Press, Oxford, 1965) adıyla bilimsel yöntemlerle ve büyük bir titizlikle düzenlenmiş bir kitabın bir kısmını oluşturmaktadır.

yorumlanıyorlardı. Lady Mary için Türkiye bir ülke, Türkler ise kendi dilleri ve kültürleri aracılığıyla, kendi ilke ve değerlerine göre anlamaya ve incelemeye değer saygı duyulması gereken insanlardı.

Lady Mary sadece seyahat etmenin bilgi edinme açısından ne kadar sınırlı olduğunun bilincindeydi. 1 Nisan 1717'de yazdığı bir mektupta şöyle der: «Bu insanların dinleri ve gelenekleri hakkında çok yetersiz bilgimiz olduğu muhakkak çünkü dünyanın bu köşesi- ni çoğu kez kendi işlerinden başka hiçbir şey düşünmeyen tüccarlar veya bilgi edinemeyecek kadar kısa bir süre burada kalabilen seyyahlardan başka pek bir kimse ziyaret etmez. Diğer taraftan, Türkler tüccarlarla sohbet etmeyecek kadar gururludurlar. Ancak başboş kişiler konuşmaktan kaçınmazlar. Bu tür kişiler de, Greek sokağında tavanarasında barınan bir Fransız mültecisinin İngiliz Adliyesi hakkında verebileceği bilgi kadar Türk toplumu hakkında bilgi verebilirler ancak(5). 17 Haziran 1717 tarihli mektubunda bir muhabiri suçlarken bu konuya tekrar değinir: «Mektubunuz başından sonuna kadar yanlışlarla dolu. Türkiye hakkındaki fikirlerinizi zî sizin kadar bilgisizce ve aynı derecede kendine güven içinde yazan o değerli yazar Dumont'tan aldığınızın farkındayım. Burada oturup Akdeniz'in doğu sahiline yapılmış yolculuklar hakkında yazılanları okumak benim için bir zevk. Yazılanların çoğu gerçeklerden o kadar uzak ve o kadar saçmalıklarla dolu ki okumak çok eğlenceli oluyor. Yazarlar nedense hiç görmedikleri kadınlar hakkında uzun tasvirler yapmaktan kendilerini alamıyorlar. Aynı yazıda erkeklerin dehasından söz etmeyi ihmal etmiyorlar, halbuki onların meclisine hiçbir zaman kabul edilmemiş olduklarından eminim. Hatta çoğu zaman içlerine göz atmaya cesaret edemedikleri camileri tasvir etmeye bile kalkarlar...» (6). Lady Bristol'a gönderdiği 10 Nisan 1718 tarihli mektubunda Lady Mary şöyle yazar: «Son çocuğumu doğurduğumdan beri sessizce İstanbul'da yaşıyorum. Vicdanımı rahatlatmak için bu şehir hakkında size doğru bilgiler vermem gerekir, çünkü seyyahların yazdıklarından çok yanlış ve tek taraflı bilgi edindiğinizi biliyorum. Burada senelerce yaşayıp da Beyoğlu'nu hiç görmeyen ve görmediği halde tasvir etmeye çalışan birçok kişinin olduğunu biliyorum.» (7).

Lady Mary Türkiye'de bir yıldan biraz fazla kaldı, bu sırada bir çocuğu oldu. Yine bu süre içinde Alexander Pope'a Türk şiir üzerine görüşlerini yazabilecek kadar Türkçe öğrenmeyi başardı. Birçok Türk

(5) Letters, ss. 315-6

(6) Letters, s. 368

(7) Letters, ss. 396-7

hanımı ile dostluk kurdu, evlerinde konuşmalar yaptı, dahası bazı Türk erkeklerini büyülemeyi bile becererek kendisi ile din, edebiyat ve günlük olaylar üzerine tartışmalarını sağladı. En büyük başarısı, sıcak ince ve nükteli bir dille kaleme aldığı Türk ve hayatı ile ilgili tasvirlerinde yatar -Türk yiyecekleri, giysileri, Türk evinin iç dekorasyonu, ve en konforlu köşeleri, aile ve aile üyeleri, toplumdaki ve evdeki gelenek ve eğlenceleri gibi. Ancak gözlemleri yalnızca bu konular ile kısıtlı değildir. Kadın arkadaşlarından Saray ve büyük konaklardaki hayatla ilgili birçok şey öğrenmiş ve anlamıştı. Türkiye sınırından Edirne ve İstanbul'a süren yolculuklarında işe taşra hükümetini ve kıraç kesimi belli bir ölçüde izleme olanağı bulmuştu; bütün bu konulardaki gözlemlerini de keskin yorumlarla dile getirdi. Ulema'nın Osmanlı toplumu ve hükümetinde oynadığı rolü, semazenlerin danslarını tanımladı; Türk kadınlarının övülmeğe değer yanlarını ve kurnazlıklarını, yenicilerin vahşiliklerini belirtti. Câmi ve hamamları içlerini ve buralardaki topluluğu anlattı. İstanbul'dan yazdığı son mektup Türkler'in yaşayışı olarak gördüğü hayat biçiminin belki biraz serbest ama usta bir savunması ile biter: «Bu insanların bizim düşündüğümüz gibi kaba olmadıklarını görüyorsunuz, efendim. Onlara göre, hayatın zevkleri bizim anladığımızdan çok farklı, hatta belki de daha iyi. Doğru bir hayat anlayışları olduğuna inanıyorum. Onlar hayatlarını müzik, doğal güzellik, şarap ve enfes yiyeceklerle geçirirlerken, biz hiç bir zaman başarılı olmadığımız bir takım politik tasarılar ve bilim ile uğraşarak beyinlerimize işkence ediyoruz; başarılı olsak bile insanları bunların değerine inandıramıyoruz... Tüm cehaletiyle zengin bir efendi olmayı büyük bilgin Isaac Newton olmaya yeğlerdim. İzin veriyorum efendim, gülünüz bu duygusalhğıma»(8). Lady Mary burada şüphesiz latife yapmaktadır, ama yine de daha şimdiden bir kadının kaleminden, büyük olmasa da ufak bir bulut seçilmektedir gökyüzünde.

Lady Mary'nin gezginler arasında pek ender görülen bir ayrıcalığı vardı-yazdıklarının seyahat ettiği ülkede kullanılan dile çevrilmiş olması. Orta doğu üzerine yazılmış seyahatnamelerin düşük kalitede olmasının belirgin göstergesi, bu ülkelerde çok sayıda eserin çevrildiği ve millî kişilik kazanmaya yönelik coşkun bir çabanın bulunduğu bir dönemde bile çok az sayıda gezi yazarının çevrilmeye değer bulunmasıdır. Bu yazarlardan biri Lady Wortley Mon-

(8) Letters, s. 415

tagu idi;(9) bir diğeri olan Adolphus Slade Türkiye'ye ilk kez 1829 da ayak basmış bir İngiliz subayıydı. Slade 1830'larda birçok yeri gezdi ve iki kitap yayınladı; birincisini 1832'de, ikincisini' 1837'de(10). 1849'da Türk Deniz Kuvvetlerine girdi ve bundan sonraki onyedi yıl boyunca danışman —müşâvir paşa— olarak görev yaptı. 1867 de Kırım savaşı hakkında bir kitap yayınladı(11).

Slade'in Türkiye'de oldukça söz sahibi bir kişi durumuna geldiği anlaşılmaktadır. Kısmen donanmadaki danışmalığına bağlı kişisel rolünün, kısmen de Türkiye üzerine yazdığı kitapların yaratığı bir etkidir bu. 1857-8 yılları arasında Türkiye'de bulunan İktisatçı Nassau W. Senior, Ahmet Vefik Paşa'nın Slade'in yazdiklarını okuduğunu, çok beğendiğini ve 'gerçeğe bağlılığı' yüzünden övdüğünü öne sürer. Senior'a göre Ahmet Vefik Paşa bu yazıları «Türkiye üzerine yazılmış en iyi eserler»(12) olarak değerlendirmiştir. Slade'in en gözde temalarından biri, Yeniçerilerin bir «Millet Meclisi»nin işlevini yüklenmiş bir müessese yâni milli iradeyi temsil eden ve milli haklarını savunan bir güç oluşturduğu düşüncesidir. Aynı tema Namık Kemâl gibi büyük bir yazar tarafından ele alınarak geliştirilmiştir. Aynı temanın işlenmiş olması herhalde bir rastlantı olamaz(13). Slade'in Kırım Savaşı üzerine eseri Türk çç çevirisi ile 1943 de, ilk gezi kitabı ise 1945 de basıldı.

Batıda Slade haksız yere ihmal edilmiştir; kitapları hiçbir zaman yeniden basılmamış, dahası modern bilim adamları nadiren eserlerinden alıntılar yapmışlardır. Bu ihmalin bir sebebi, eserlerinin türüne, yazılış biçimine bağlanabilir. Başlıca eserleri seyahat yazılarıdır. Kişisel deneyim ve maceralarının hikâyelerini çok güzel

(9) Ünlü tarihçi Ahmet Refik tarafından çevrilmiştir, İstanbul 1933. Türkçeye çevrilen diğer seyahat kitapları Chateaubriand'ın Moltke'nin ve 18. yy. macar yazarı Kelemen Mikes'in Türkiye Mektupları adlı eserleridir. Arapçaya ve Farsçaya çevrilen eserler de azdır. Burchardt iki dile de çevrilmiştir. Vambéry Farsçaya, Lawrence'in Seven Pillars adlı eseri 1947'de Arapçaya çevrilmiştir.

(10) Records of travels in Turkey, Grec Xc and of a Gruize in the Black Sea with the Capitan Pasha, in the years 1829, 1830 and 1831, 2 cilt. London, 1832; ikinci baskı 1854; Turkey, Greece and Malta, 2 cilt london, 1837.

(11) Turkey and the Crimean War, London, 1867. Slade'in hayatı (1804'de doğmuş ve 1877'de ölmüştür) O' Byrne'in Naval Biographical Dictionary içinde Dictionary of National Biography'de kısaca verilmiştir ve 5 Kasım 1877 tarihli Times gazetesinde ölüm ilânını bulmak mümkündür.

(12) Nassau W. Senior, Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857 and the beginning of 1858, London, 1959, s. 36

anlatmasına rağmen modern okuyucunun ilgisini ancak bir dereceye kadar çekebilir. Oysa anlattığı hikâyelerin arasına serpiştirilmiş politik, sosyal ve kültürel konularla ilgili yorum ve çözümlerini dile getirdiği pasajlar son derece ilginçtir. Bu pasajlar, Slade'i, Orta Doğu'daki gözlemlerini dile getiren eserleri Batı Seyahat edebiyatı klâsikleri ile karşılaştırılabilecek düzeyde olan birkaç önemli Batılı gezgin arasına sokar.

Slade'in Batıda ihmal edilmesinin bir başka sebebi de kişisel gözlemlerinden kaynaklanabilir. Slade II. Mahmut ve ardından gelenlerin büyük reformlar yaptıkları dönemde Türkiye'yi gezer ve dile getirdiklerinin çoğu bu reformlar üzerinedir. Ancak yaklaşımı zamanının diğer birçok Avrupalı gözlemcilerinin görüşlerinden farklıdır. O günlerde yaygın olan kaniyi paylaşmaz Slade; eski düzenin tümüyle kötü olduğu, gelişmenin yalnızca özgürlükçü reformlarla sağlanabileceği, ve böyle reformların kesinlikle daha büyük mutluluk, refah ve özgürlük getireceği biçimindeki görüşlere karşıdır. Tam tersine eski düzende güzel ve beğenilecek birçok özellik bulur ve reformların genellikle daha az mutluluk, daha az refah hatta -ve belki de özellikle- daha az özgürlük ile sonuçlandıklarını önerir. Slade görüşlerinde tutucu olmasına ve zaman zaman belki tepkici olmasına rağmen, aslında reformlara tümüyle karşı değildir. Onun eleştirdiği hızlı, sert ve gelişigüzel reformlardır, çünkü böyle reformlar eski düzenin kötü yönlerini olduğu kadar iyi yönlerini de (veya bazan kötü yönleri yerine iyi yönlerini) yıkar ve bunların yerine yeni ve daha şiddetli adaletsizlikler getirir. Geleneksel toplum ve hükümetin kötülüklerinden habersiz değildir, ne de bunların düzeltilmesine karşıdır; ama bunlarla birlikte eski düzenin erdemlerinin de bilincindedir ve anlayışlı, bilgili ama duygusallıktan uzak bir dille bu erdemleri anlatır.

Slade'in yargılarının bir bölümü kişiseldir —eski terbiye almış Türklere sevgi ve saygı, daha sonraki nesilden olanların tavır ve amaçlarına güvensizlik duyar. Slade, Pertev Paşa'dan şöyle söz eder: «Çoğunlukla Türkler'in son örneği olarak nitelendirilmiştir—dalkavukluk yapmadan sadık, gösteriş yapmadan konuksever, kendini beğenmeden özgüvenli ve egemen bir ırkın kötülükleri ile birlikte erdemlerine sahip Türkler'den son örnek»(14). Yeni seçkin tabaka ise oldukça farklıydı. Eski Türk toplumunun enkazından yü-

(13) Slade, Records, I, p. 276; Turkey, Greece...de biraz daha genişletilmiştir. Ayrıca bak. B. Lewis, The Emergence of Modern Turkey, London, 1938, geliştirilmiş baskı, ss. 125. 144.

(14) Crimean War, s. 20

zeye çıkabilenler genellikle yoksul ve soyu soppu belli olmayan kişilerdi. Toplumda bir yer ve etkinlik kazanabilme için zenginleşmek zorundaydı bu kişiler, çünkü aksi halde dalgalı bir denizde birer karcık olmaktan öteye gidemezlerdi. Bu kişiler böylece zenginleştikçe meslekdaşlarının zaaflarına göz yummak zorunda kaldılar ve ellerine geçirdikleri olanakları ancak bu şekilde tutabildiler. Eski asiller, eli açık ve tutumsuz eski sınıf, hayatlarını kendi konaklarında sürdürdü: ocakları soğumadı, pilav kazanları hiç boşalmadı. Devlet ise yeni seçkin tabakanın özel mülkü idi artık»(15). Slade eski asillere ve aydın sınıfa duyduğu yakınlık yüzünden önyargılı olabilir, ama «Yeni seçkin sınıf»a ilişkin ileri sürdüğü son sözler büyük bir doğruluk ve ileriye görüş taşımaktadır.

Slade'in eski düzeni savunması, üstelik savunmasının kapsamına Türk zorbalığı olarak bilinen bazı efsanevi kötülükleri de alması birçok okuyucusunu çok şaşırtmış olmalı. Sultanları, yeniçerileri ve ulemayı savunur; Slade'in Eski-sistem Türk hükümeti ve uygulamaları hakkında suçlayıcı olduğu kadar övgü dolu, söyleyecek çok sözü vardır; özellikle, eski yönetimin Yunanlılar ve diğer Hıristiyanlara karşı tavrı konusunda bu azınlıkların birçok bakımdan Türk yönetimi altında Hıristiyan yönetimlerine oranla çok daha iyi durumda olduklarına dikkat çeker. Slade her zaman, batılı eleştirmenlerin Türkiye ve İslâm konusunda gösterdikleri, kendilerini üstün gören yüzeysel tavra karşı çıkmıştır. «Bir İngiliz'in kulağına kölelik sözcüğü iğrenç gelebilir; değiştirelim sözcüğü, ama bu sözcüğün anlamının bulunmadığı bir ülke var mıdır? Rençber sürdürdüğü sabanına zincirlenmiştir, işçi tezgâhına, düşkün de düşkünler evine»(16). Bu benzetme ekonomik tutsaklıkta kalmaz yalnızca. Bir esir tüccarının esir pazarında yaptığı işlemleri anlattıktan sonra, Slade kuru bir dille şunu ekler: «Yüzlerce gözün önünde yapılan bir vals bile ancak bu kadar özgürlük tanır kişilere»(17). Halkın gözü önünde gerçekleşen idamlarda bile yararlı bir taraf görür: «Doğulular duyuları aracılığıyla düşünmeye yönlendirilirler. Suç işlediği yerde asılmış olan bir haydutun görüntüsü cezaevinde zincir altında inleyen yüzlerce haydut hakkında anlatılanlardan çok daha etkilidir. Açık idamlara karşı ne öne sürülürse sürülsün ibret vermeden cezalandırmanın öc duygusu uyandıracağını da kabul etmek gerekir —bu zamanla, 19. yüzyılın suçluyu tecrit ederek cezalandırma şekline karşı yapılacak bir suçlamadır. Bu tür tutsaklı-

(15) Crimean War, ss. 31-2

(16) Records, II. s. 239

(17) Records s. 242

ğın uyandırdığı dehşetin boyutları bir Dickens'in veya bir Sterne'in kalemi ile bile ne ifade edilebilir ne de zihinlerde canlandırılabilir. Suçluları insanların gözleri önünde idam etmek belli suçların sonunun ölüm olacağını halka anlatmanın tek yoludur, ayrıca toplumsal çalkalanma dönemlerinde toplum düzenini yıkmaya kalkışan suçluların da aynı biçimde cezalandırılacaklarını göstermenin tek yoludur bu» (18). Slade'in bu konudaki yargıları günümüzde bile geçerliliklerini kaybetmiş değildir. Bu görüşler günümüzde değişik biçimler almıştır; bazı ülkelerde açık idamlar kaldırılmış, bazılarında ise televizyonda gösterilmektedir.

Aristokrat tutuculuğuna ve yeni ortaya çıkan sınıfa olan güvensizliğine rağmen, Slade reformlara tümüyle karşı değildir. 1839 Cülhâne Hatt-ı Himayun'u hakkındaki düşüncesi bir çok sabırsız liberal'in görüşlerinden çok daha olumludur. «Son derece esnek ve hoşgörülü bir ruhla hazırlanan bu ünlü bildiri, Türkiye'de yeni bir dönem başlatmıştır. Birçok vezirin elinden boyun vurarak ölüme mahkum edebilme yetkisi alınmış, yüzlerce alt kademedeki yetkiliyi huzursuz ederek dolaylı yok etme gücü ortadan kaldırılmıştır. Doğululara has esneklik böylece ciddi bir sınavdan geçmiş oluyor. Kan dökmeye alışkın bir millet ılımlı olmaya zorlanmış ve bu buyruğa herkes uymuştur. Daha önce kılıçları ile yönetmeye alışmış olan paşalar uyararak yönetmek durumunda kalmış, tebasını sopa ile uyarmaya alışkın müdür ve ağalar bundan böyle medeni davranmayı öğrenmeye başlamışlardır. Yirmi yıl süren benzeri görülmemiş acılardan bitkin düşmüş olan millet bu yeni düzeni olumlu karşıladı; bütün milletin ortak arzusu dirlik ve düzendi artık. Ege men bir ırkın iç güdülerine sahip Osmanlılar değişen kurallara uyum sağladılar, saygınlıklarına dayandılar ve bu saygınlık onları başarısızlıktan kurtardı» (19).

Slade'in en keskin eleştirileri, reformları yapan diktatör yöneticilere yöneliktir, en çok da Sultan II. Mahmut'a. Slade, II. Mahmut'u «Halkının özgürlüklerini tümüyle altüst etmek»(20)le suçlar. Türkiye ile ilişkisi olması bakımından kullandığı ifâdenin Batının okuyucularını şaşırtacağını bildiği için, Slade söylemek istediğini açıklamaya çalışır. Sultan'ın istibdatı ismen çok büyüktü ama uygulamada halkın zorbalığa karşı üç önemli kontrol organı vardı. Birincisi konakları «çöllerdeki vahalar»(21) olan soyluluğun bir nesilden

(18) Crimean War, ss. 30-1

(19) Crimean, War, s. 25

(20) Records, I. p. 215

(21) Records s. 216

öbür nesile geçtiği bir sınıf **derebeyler**; ikincisi, taşrada ve kırsal bölgelerde egemen zümre olan **ayanlar**; üçüncüsü ise, «temeli din olan ve halkın saygısı ile pekişmiş son derece güçlü bir kurum... Müslüman din adamlarının hiyerarşisi, Türkiye'nin en değerli sınıfı, zorbalık ile esaret arasında başlıbaşına bir aracı sınıf» (22) **ulemadır**.

Merkezileşme politikasında II. Mahmut'un ilk işi bu üçünü de ortadan kaldırmak veya zayıflatmaya çalışmak oldu. Slade, Mahmut'un kırsal kesimi yöneten paşaların yetkilerini sınırlamasına karşı değildi; Slade'in deyimiyle bu paşalar çoğunlukla önemsiz mevkilerden yükselmiş, başarılarını adiliklerine borçlu, adiliklerini zorbalıkla örten, başkentte birer dalkavuk, taşrada tam birer zorba idiler...» (23). Gerçek kötülük örneği idi bu paşalar ve eğer II. Mahmut bunları yerine «dürüst insanlar getirebilseydi, gelişmiş bir anlayışa sahip iyi bir devlet adamı olduğunu kanıtlamış olurdu.» (24).

Ancak gelişen ve büyüyen II. Mahmut'un anlayışı değil, hırsıydı. II. Mahmut'un gözünde derebeylerin iki suçu vardı: mülkleri atalarından miras kalmıştı ve bol paraları vardı; birincisini ortadan kaldırabilmek için ikincisini hedef aldı. Kendi gölgelerinden çekinen saraylıların tersine derebeylerin kuşkulananmak için nedenleri yoktu ve, böylece, kolaylıkla aldatılarak büyük bir ihanete hedef oldular. Dik başlı olanlar dünyalarından oldular, biraz daha esnek olanlar ise servetlerinden.» (25). II. Mahmud **ayan ve ulema'nın** da aracı güçlerini yoketmek veya azaltmak ve böylece kendi istibdatını kuvvetlendirmek için ayrı biçimde işe koyuldu.

Slade bu değişiklikleri endişe ile karşılar ve bunların başarı getireceğini uman Batılı gözlemcileri bir türlü hoşgörü ile karşılayamaz. «Türkiye'de birçok yabancının, Sultan Mahmud'un yenicerilere yaptığı gibi Ulema'yı da ortadan kaldıracağını beklemesi çok gariptir. Bu kişiler herhalde, eski kurumlardan biri var olduğu sürece istikrarlı bir reformun yapılamayacağını düşünmektedirler. Ancak makina tümüyle alt üst olduktan sonra ona kim yeniden şekil verecek-tüm hoşnutsuzluk yaratan unsurlar bir bir döküldükten sonra kim ortalığı yatıştıracak- yüzyılların getirdiği birikim böylesine dehşetle sarsıldıktan sonra bunlara kim yeniden sağlam bir biçim verecek?» (26).

(22) Records, ss. 214-5

(23) Records, s. 214

(24) Records, s. 214-5

(25) Records, s. 218

(26) Records, s. 218

II. Mahmut Seçtiği kişilerde de talihsizdi. «Kendisine rehber olarak Mehmed Ali'yi aldı. Kendisini Mısır'ın tek hâkimi kılmak için Mehmed Ali'nin ilkesi nasıl olursa olsun her kaynaktan para ko-parmaktı. O başarısını hayatının çeşitli aşamalarında yaptığı iş ve görevlerden edindiği olayları kapsamlı görme yeteneğine, olaganüstü zalimliği ve ikiyüzlülüğüne ve doğulu insanlara has kötülük yapma yöntemleri hakkındaki derin bilgisine borçludur. (Mehmet Ali kahvecilik, tütün tüccarlığı, kavashık kleptomanilik, binbaşılık ve paşalık yapmıştır). Acımasızlığı hariç Mahmud bu avantajlardan hiçbirine sahip değildir. Makamının doğal sonuçları olarak doğruyu hiç görmedi ve olaylara hep başkalarının gözleriyle baktı. II. Mahmud, Mehmed Ali'nin başarısını varolan kurumları yıkmış olmasına bağlı olduğunu zannediyordu. Bu sebeple Mehmed Ali gibi davranarak birtakım kurumları yıkmakla Türkiye'yi idare edeceğine ve geliştireceğine, kendini inandırdı.

Slade'in, sonuçlarla ilgili yargıları da üzerinde durulmaya değer : «Gezginler Mehmet Ali'yi överler, ama bir de halkın durumuna baksınlar: görmüş olmaları gerekenleri şöyle bir toparlasınlar, pamuk ve pirinç tarlalarında çırcıplak çalışan insanları, başlarındakilerin dürte dürte çalıştırdıkları yığınları, şehirlerde ve kanalın kıyılarında ölüp giden bir sürü insanı-hayatla ölüm arasındaki tek fark, hayvanlarınkı kadar geçici ve ruhsuz olan kısa hayatları boyunca tek zevkleri kara ekmek ve Nil nehrinin suyu olan insanları-zavalı nesillerini devam ettirme çabalarını- gördükleri zaman Mehmed Ali'nin ilkelerinin Türkiye'de de uygulanmasını istemeyeceklerdir. Eğer medeniyetin- orduların, donanmaların, kanalların, yolların ve sarayların-bedelî bu ise, insanlık bunları reddedecektir...

Zorla kabul ettirilen bir medeniyet, bir halkın esenliğine, apansız çıkarılan bir anayasa kadar ters düşer. Biri onları özgürlüklerinden yoksun bırakır, öteki ise fikirlerinden: birincinin kelepçesi, demiri gizleyecek ipek kuşaklar sarılmadan önce farkedilir: ikincinin tepeden inmesi, güzelliğine saygı duyulmasına fırsat kalmadan, kötülenmesine sebep olur: birisi devletin kılıcını bileyip keskinleştirir; öteki yığınların eline değneği verir. Birinci varsayım için Rusya'ya bakın, ikincisi için ise Fransaya.

Daha az medenî olan bir ulus, gelişme aşamalarını sırayla izlemeden ileri derecede nedeni bir devleti örnek alıp onu kopya ederse, çoğunluğa karşı güvenmiş, güçlü olan da zayıfa karşı silâhlanmış olur. Tüm arzusuna rağmen ezme sanatından habersiz oluşu nedeniyle despotça gücünü sınırlı olarak kullanabilen bir hüküm-

dar, bilimin yardımıyla, dev topuzunun kılıca dönüştüğünü görür. Medeniyetin, emrine âmade olarak önüne serilmiş, zenginliklerini gözden geçirirken, halkının yararlanabileceklerini horlukla iterek, yılların deneyimi sonucu kan ve hazine-zorla asker toplama ve vergiye bağlama- sağma donatıma sahip çağdaş, bilimsel yönetim makinasını seçer. Bu makinayı çalıştıracak yabancı mühendisler tutar ve vaadolunan sonucu, mutlak iktidar bekler Tebası önceleri zulmünden sakınmak için binbir yol bulurken şimdi gizlenecek bir kovuk bile bulamazlar. Aşınmaz makina onları her köşede kıştırır ve, daha umut kırıcısı, makina işledikçe hızı artar ve onları bağlayan zincirleri giderek daha hızlı bükür. Böylece ansızın yakalanıp şaşkına dönen bir halk kontrolunu yitirdiğinden, yeterli bilgiyi edinene kadar yüzyıllar geçer, zaten despotluk bulutları her bilgi ışığını onlardan dikkatle gizler- ta ki kendi durumlarını komşularıyla kıyaslayınca - (komşular da aynı araçla yönetildikleri halde onun ağırlığını dengeleyecek ayrıcalıklar sahiptirler) - insan haklarını savununcaya ve «biz insanız» deme yürekliliğini gösterinceye kadar. Bu arada sürü gibi dağıtılır, toplanır veya çalıştırılırlar; sanki bütün bunlar hiç önemli değilmişcesine hastalıktan ve açlıktan yokolmaya terkedilirler. Bir tek adamın kaprisiyle kukla gibi oradan oraya sürüklenirler— onun zevki için öldürür veya ölürler; ve içlerinden biri, aklını kullanarak, bu yapılanların ilâhi düzene aykırılığını söyleser, o devrimci diye suçlanır, düzen düşmanı yarı kaçık, yaşaması uygun olmayan birisi sayılır. Medeniyet denen şeyin bir ülkede verdiği meyveler işte bunlardır. Gazeteler makinayı yağlama işini görürler, böylesi bir gücün kanadı altında onlar, özgürlük ve akılcı reformların en amansız düşmanıdırlar, çünkü bir konunun yalnızca bir yönünü, yani mevcut iktidara hoş gelen yönünü benimserler. Hatta mümkün olmayan bir varşayımında bulunup, editörlerin yüreklerinde kendi kazançlarından daha değerli birşey barındırdıklarını düşünsek de bir gazete içinde dürüst bir ortamın sürdürülebilmesi ender olduğundan, editörler bölüm şeflerinin yozluğunu açıklamaktan çekinecekler ve hele bunun için para da alıyorlarsa, yapılanları, ne denli zalimce olsa, alkışlayacaklardır. Herhangisi bir ülkede basın yeterli saygınlığı kazanması için uzun zaman ister, ayrıca yolsuzlukların açıklanması için de yeterince bağımsızlaşmış olmalıdır. O zamana kadar ise basın yalnızca suç ortağıdır... Türkiye'de gazetelerin kuruluşu, işitilmesi son derece büyüleyici olsa, liberallerin kulağına taptaze ve hoş bir özgürlük müjdecisi gibi gelse de, gerçekte çok anti-liberal, yolsuzlukları arttıran ve ahlâksızları süper olan bir olay olmuştur.

Dinleri ve âdetleri birbirinden tamamen ayrı ve bilgi yönün-

den zıt dünyalara mensup olan milletlerin yararlandıkları ayrıcalıklar arasında benzerlik bulmak şaşırtıcıdır. Bugüne kadar Osmanlı, Hıristiyan milletlerin uğrunda uzun mücadeleler verdiği önde gelen kişilere tanınan en değerli ayrıcalıkların bir kısmına geleneksel olarak sahip olmuştur. Devlete, kimi zaman payına düşen vergi gibi haraç ödemek zorunda bırakılmışsa bile, mâkul bir arazi vergisi dışında hiçbirşey ödememiştir. Din görevlileri hiçbir vergi ödemek zorunda olmamıştır, zira vakıf gelirleri din görevlilerinin geçimine yeterdi. Pasaporta gerek duymadan istediği yere gidip gelebilir, bavulları gümrükçülerce denetlenip aranmaz, hareketleri polislerce izlenmez, konuşmaları dinlenmezdi. İçinde yaşadığı ev kutsaldı. Savaş olmadığı sürece oğulları askere alınmazdı. Hayattan yükselme umudu, asâlet ve servet gibi engellerle sınırlandırılmamıştı. Toplumun en alt basamağından bile gelse paşalık rütbesine ulaşmayı isteyebilirdi ve bu bir cüretkârlık sayılmazdı; okuyabilirse baş vezirliğe kadar yükselebilirdi. Kendisinden önce sayısız kimsenin aynı yollardan geçerek yükselmiş olmasını verdiği güven duygusu ve bu gerçeğin bilincinde oluşu düşüncelerini yüceltir ve yüksek mevkideki görevleri çekinmeden üstlenebilmesini sağlardı. Bu özgür milletlerce üst kerteğe değer verilen bir ayrıcalık değil midir? Fransız devrimine, halktan kimselerin onurlu görevlerden yoksun bırakılmaları yol açmamış mıydı?, Sultan bu en çılgın isteklerin gerçekleşmesini sağlayabilme özgürlüğüne eş olabilecek başka ne verebilir? Denebilir ki hiç bir şey» (28)

Slade'in yazdıklarıyla ilginç bir zıtlık oluşturan ve onunkinden çok daha ünlü olan eser Sir Charles Eliot'un *Türkey'in Europe* adlı kitabıdır. 1900'da *Odysseus* takma adıyla ilk kez yayınlanan bu eser, 1908'de ilâvelerle yeniden basılmış ve 1965 de ikinci baskısı yapılmıştır (29). İki yazarın ortak yönleri pek çoktur. Her ikisi de faal devlet memurudur. Slade donanma subayıdır. Eliot ise diplomatlıktan üniversite idareciliğine geçmiştir. Her ikisi de usta yazarlardır, gözlemleri keskin ve kesin, anlatımları açık, güçlü ve çoğunlukla nüktelidir. Türkçeyi bilmeleri ve Türklere sempati duymaları her ikisine de kolaylık sağlamıştır; ama her ikisi de kendi medeniyetlerine sarılsız bir güven duyarlar. Belki bu duygu, kendi saygınlığından kuşku duymaya alışmış çağdaş Batılı okuruna küstahlık gibi görülebilir. Bu iki yazarın, kendi milletlerini olduğu kadar başka millet-

(29) Sir Charles Eliot, *Turkey's Europe*, London, 1935. Sir Harold Parlett'in Sir

(28) Record, s. 270-6

Charles Eliot hakkında yazdığı biyografik bilgi, Eliot'un en önemli bilimsel eserlerinden biri olan ve ölümünden sonra basılan *Japanese Buddhism* (London, 1935) adlı kitabın başındadır.

leri de tartmaya hazırlandıkları ölçütleri vardır. Özellikle Eliot yargılarını dile getirir, ama bunu sözcükleri usturuplu seçerek yapar. Bu yargılar çağdaş anlayışa göre kırıcı ve hatta zalimce olabilir. Eliot'ın Doğu'ya bakışı Slade'inkinden daha müstehzidir ve kendi üstün kararından gelen rahatlığı yansıtır. Onaylamadığı noktaları küçümser gibidir; sempatisi lütufu andırır. Bu tavır ve ona eşlik eden ön yargılar şüphesiz bir takım okuyucuları hoşnut edecek, başkalarını da şaşırtıp gücendirecek ve hatta sinirlendirecektir. Ama bu ikinci gruptakiler bile onun gözüpek açık yürekliliğini ve çağdaş batılılarca batılı olmayan dünya üzerine yazılan çoğunluk kuşkulu ve günahkar martavallardan uzak olduğunu görüp beğenebilirler.

Eliot'ın Türkiye'si Slade'inkinden farklıdır. Reformcular ve, görüldüğüne göre, reformlar ölmüş ve gönülmüştür; gericilerin başı II. Abdülhamid hükümdardır. Liberal çevreler Türklerden tüm umudu kesmiş ve Türk İmparatorluğunun uyruğu altındaki milletlerin davalarını benimsemişlerdir; muhafazakârlar bile Türkiye'nin bütünlüğü konusundaki geleneksel desteklerini çekmekteydiler, zira Sultan bir yandan uyruklarını eziyor öte yandan da Almanya'ya yaklaşıyordu. Eliot Türklere Sempatisini Slade'den daha az belli ediyordu, ama bu sempati o çağın geçerli tavrına aynı ölçüde ters düşüyordu. Türklerin Hristiyan uyruklarına- onların karakter ve arzularına- ait hayalcilikten uzak görüşleri de bir o kadar tersti.

İki gezgin arasında önemli bir fark daha vardır. Eliot bir entelektüeldir- bir çok dil bilen parlak bir linguist, hayatının daha sonraki yıllarında Hinduizm ve Budizm üzerine standard kabul edilen kitaplar yazan çok bilgili ve hayalgücü geniş bir akademisyendir. Slade'in kitapları dağınık, kişisel ve tutarsız olduğu halde Eliot'un **Türkey in Europe**'u iyi organize edilmiş ve çözümleyici niteliktedir, doğrudan edinilmiş bilgilerle filoloji, tarih ve hatta ilâhiyat bilgilerini biraraya toplar. Başka hiç bir yazar 19. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğunu oluşturan farklı milletleri inançları ve kurumları bu denli açık ve etkili biçimde incelememiştir.

Lâkin Eliot'un da iyice göremediği noktalar vardır. İçinde yaşanan anı iyi gözlemleyen, geçmişi de iyi okuyup araştıran Eliot'ın bilimsel araştırmaları tarihi olmaktan çok edebî ve linguistiktir. Bu yüzden aşağıdaki satırları kaleme alabilmektedir: «Türklerin tarihi ile onların Hristiyan tebasının tarihi arasında bir ayırım gözetmemiz gerekir. Birincisi katıksız bir askerî tarihtir. Çağdaş yazarlar tarihi yalnızca bir kükümranlık ve savaşlar kataloğu gibi görmek istemiyorlar ve her milletin hayatındaki çeşitli politik, dinî, entellektüel, sosyal ve ticarî hareketlere daha çok ilgi gösteriyorlar(30). Bu görüş hemen

(30) Turkey in Europe, s. 56

hemen bütün milletler için doğru ve geçerlidir, ama Türklerin tarihini neredeyse tamamının bir isimler ve muhabere katalogu oluşunu görünce onların bu durumu hemen kendini gösterir» (30). Eliot, tüm zekâsına ve bilgisine rağmen, sözünü ettiği «özel durum»'un tarihe değil, tarihin yazımına (kayda geçirilişine) bağlı olduğunu-eksigin Türklerde değil, onlar üzerine okuduğu kitaplarda olduğunu- gözünden kaçırmıştır. Aynı tarihi algı noksanı, Eliot'un tüm reformlara rağmen hiçbirşeyin gerçekten değişmediği, «Yeniçeriler ve Fenerliler olmaksızın, 20. yüzyılın ilk on yılında Osmanlı İmparatorluğunun halâ 19. yüzyılın ilk on yılındaki gibi kaldığı üzerindeki esrarında da görülür.» (31). Slade, bilim adamı olma iddiasında olmadığı halde bu tür yanlışlara düşmez; Sosyal, ekonomik ve kültürel değişimden yakından haberdar olduğu bellidir. Eliot, gene aynı ruh haliyle, Türklerin ezeli ve ebedi «göçebeliliğini» geniş anlamda vurgular; ona göre Türkler yüzyıllardır işgal ettikleri Avrupa'da hâlâ yabancıdırlar- bir ülkenin kaynaklarını kullanıp ona hiç bir katkıda bulunmayan kırsal yağmacılardır, kent hayatına, yerleşik yaşama birtürlü ayak uyduramamışlardır. Yıldız Sarayındaki kâtipleri anlatırken bu noktayı kendine öz bir zekâ ve önyargı karışımıyla dile getirir: «Avrupa saraylarının alışlagelen möblesiyle döşeli kırmızı çuha kaplı bir odada çalışmakta olan kâtipler ve memurlar gördüm. Kimisi koltuğa iki büklüm oturmuş, mürekkep hokkasını koltuğun kolu üzerinde dengelemeye çalışıyor, bir yazı masası edinmeyi aklına getirmiyordu. Kimisi de yere bağdaş kurmuş, alçak bir masadaki koca bir kaptan eliyle yemek yiyordu. Bir diğeri bir köşede hafifçe kestiriyordu. Birdenbire bir Avrupa evini işgal edip orayı nasıl kullanacağını bilemeyen bir alay çadır sakinini andıran bundan daha iyi bir tablo olamazdı.» (32). Aya Sofya gibi tarihi anıtları el üstünde tutarak koruyan ve daha birçok anıtlar yaptıran bir İmparatorluğu böylece değerlendirmek oldukça gariptir.

Bu tür kusurlarına rağmen, Eliot'un bilhassa durumları ve kişileri, hem nalına, hem mihına vurarak tasvir edişindeki sezgi gücü bir çok yönden yararlıdır. Hükümlerinden bir kısmı, Türkiye ve başka ülkeler üzerine araştırma yapan çağımız öğrencilerinin ilgisini çekebilecek niteliktedir. «Türk illerinin durumuyla ilgili Avrupa raporlarını okuduğumuzda veya kendi gözümüzle gördüğümüz şartıcı durumları hatırladığımızda, bu sistemin devamının mümkün olmadığını düşünebiliriz. Her yıl hükümet mekanizmasının çökmekte olduğu kanıtlanır, para yok, yiyecek yoktur; kimse vergisini

(31) Turkey in Europe, s. 290

(32) Turkey in Europe, s. 90

ödeyemez, herkes açıklıkla karşı karşıyadır. Ama bir sonraki yıl herşey aynen eskisi gibi devam eder. Soyulan gene soyulur, aç kalan hâlâ açtır, ama ölmez... Şurası muhakkak ki herhangi bir Avrupa iktidarı Türkiye'nin mâli işlerini yönetmeyi üstlenseydi, tüm ülke bir hafta içinde iflâsa sürüklenir ve yıllarca belini doğrultamazdı. Ama siyasi ekonomi ya tümüyle kabul ya da reddedilmesi gereken bir nesnedir. Kısmen yalan-yanlış kabullenme, yıkım demektir, ama eğer Bab-ı Âli'nin yaptığı gibi tümünden reddedilir. Milli Borçlar gibi kavramlar silinip atılır; ücret teorisi, arz ve talep teorisi ve varolan bütün teorilerin hiçbirisi kaale alınmazsa, varılan sonuç yukardakinden farklı olmaz»(33). Eliot'un ekonomi konusundaki bilgisinin geçerli olduğu bir kaç ülke yeryüzünde hâlâ varolabilir. Daha birçok ülkede araştırma yapan öğrencilerin ve politikacıların onun bir başka uyarısına daha kulak vermeleri iyi olur: «Konuya daha fazla girmeden önce okuyucunun muhtemelen şimdiye kadar çoktan kavramış olduğu bir ayrımı vurgulamam yerinde olur- bu ayrım Türkiye'nin esas yönetimi ile kâğıt üzerindeki yönetim arasındadır. E-ğer yasaları, istatistikleri ve bütçeleri kâğıt üzerinde olduğu gibi alırsak, Osmanlı İmparatorluğunun benzeri olmayan bir refah içinde bulunduğunu ispatlamak kolaydır. Can ve mal emniyeti vardır; herkes özgür ve hoşgörülü bir ortam içindedir; vergiler ağır değildir, bilânçolar büyüktür, ticaret gelişmektedir. Türkiye'yi şahsen ve etraflıca tanımayanlar bu tür hesapları şüpheyle karşılar ve bunların büyük ölçüde retuşlanmış olduğunu düşünürler, ama tüm bu resmi edebiyatın katıksız bir hayal ürünü olduğunu ve pratik hedefler bakımından bir anlık bir dikkate bile değmeyeceğini anlamaları güçtür. Bir zamanlar, birçok yönden Doğulu bir ülke olan Rusya'da bulunduğum sırada, Neva nehri üzerindeki bir iskelede vapuru kaçırdım. Sebep, vapurun belli bir iskeleden sefer saatinden yarım saat önce kalkmış olmasıydı. İskele memuruna, bürosunda asılı duran sefer programını göstererek, durumun adaletsizliğini anlatmak istedim. Ama o benim ne demek istediğimi anlamıyordu, yalnızca «kâğıt üstünde gördüklerinize kulak asmayın» dedi. Bunu, en azından Türkiye'de yapmak gerekir. Orada, daha önce yasalara girmemiş hiç bir reform konusunda ses yükseltilmez; istatistiklerin aksini ispat edemeyeceği hiçbir şikâyette bulunulamaz. Bu bir ölçüde Doğulu edebiyat anlayışından ileri gelir. En önemsiz bir mektupta bile günlük konuşma dili kullanılmadığı gibi, gündelik gerçeklerin edebiyata konu olması da uygunsuz görülür. Kendinizi bir köle ve bende gibi gösterip hitap ettiğiniz kişiye, tüm er-

(33) Turkey in Europe, s. 151

11. 11. 1911

demleri yakıştırmaksızın bir mektup yazamazsınız. Sultanı her zaman Muzaffer olarak göstermeden bir tarih yazamaz, Sultanın ülkesinden refah içinde olduğunu ve iyi savunulduğunu söylemeden söz edemezsiniz. Edebiyatla gerçeklerin birbirinden kopukluğu öylesine tamdır ki, Doğulu mektuplardaki iltifatlara ne kadar değer veriyorsa çarpıcı istatistiklere ve Sultanın af ilânına o kadar değer verir. Zira başka türlü konuşmanın nezaketsizlik olacağını ve uslupca hoş kaçmıyacağını hisseder.» (34).

(34) *Türkkey in Europe*, ss. 130-1.